

din Caesarea Palestinei, care intrase ca soldat în *cohors I Vindelicorum milliaria*. În aceeași situație este și Aurelius Laecanius Paulinus. Chiar gentiliciul *Aurelius* arată că este vorba de un cetățean de dată recentă, care primise cetățenia de la împăratul Caracalla, din timpul domniei căruia datează și respectiva epigrafă tibiscensă. Ca urmare a aplicării sistemului teritorial de înnoire a efectivelor, orientalii din Dacia, în cazul de față palmirenieni din Tibiscum, pătrund și în alte formațiuni auxiliare decât cele recrutate din Orient.

Cîteva cuvinte despre divinitatea căreia li este dedicată inscripția. Într-o inscripție de la Apulum pusă de preotul oriental *Aurelius Bassinus*, fost decurion în *colonia Aequensis*, zeul poartă numele de *Deus Sol Hierobolus*¹⁶. Dedicățiile pentru divinitatea

¹⁶ CIL, III, 1108. Cf. M. Moga, Tibiscus, I, p. 46 și nota 6.

solară palmireniană¹⁶ de la Apulum și Tibiscum sînt de pus în legătură și cu predilecția împăraților din dinastia Severilor pentru cultele orientale, cum arată inscripția descoperită relativ recent în Tripolitania din anii 209—211 și dedicată aceleiași divinități: *Soli Hierobolo. Pro sa[tute] dominorum nnn. Augg [g. Se]veri et Antonini e[t Gelae] e[t] Iuliae totiusque do[mus] divinae, per vexillat[io]nem leg[ionis] III A [u]g[ustae] et mil[ites] coh[ort]is [S]yro[r]um sagittariorum a solo...*¹⁷.

Cu aceste observații, așteptăm ca eruditul cercetător timișorean să ne dea cît mai curînd o ediție completă și corectă a acestor inscripții.

Constantin C. Petolescu

¹⁶ J. G. Février, *La religion des Palmyréniens*, Paris, 1931, p. 61.

¹⁷ AnnEp, 1962, nr. 304.

AGNES SALAMON, ISTVAN ERDÉLYI, *Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe*. Mit Beiträgen von I. Lengyel und T. Tóth. *Studia Archaeologica*, V, Akademiai Kiadó, Budapest, 1971, 184 p., 5 fig., 79 planșe, 2 planuri.

Volumul V al prestigioasei colecții maghiare *Studia Archaeologica* este dedicat studiului necropolei din epoca migrației popoarelor de la Környe¹.

Rezultatele acestei investigații sînt grupate în cadrul a trei mari capitole. Primul capitol (p. 11—118) redactat de Agnes Salamon și Istvan Erdélyi cuprinde analiza arheologică și concluziile istorice. În capitolul al doilea (p. 149—153) I. Lengyel prezintă rezultatele analizei de laborator a scheletelor acestei necropole. Capitolul al treilea, și ultimul (p. 153—169), semnat de T. Toth, este dedicat studiului paleoantropologic al materialului osteologic.

¹ Monografia de la Környe este recenzată și în revista *Dacia*, N. S., 16 (sub tipar) de Maria Comșa.

Partea substanțială a volumului este rezervată, după cum era și firesc, analizei arheologice a necropolei. Vom încerca în continuare să prezentăm rezultatele investigațiilor arheologice.

Necropola de la Környe, situată la 60 km NE de lacul Balaton, cuprinde 152 de morminte a căror descriere riguroasă oferă o imagine limpede a situației arheologice.

Din cele 152 de morminte, 131 sînt umane (58 de bărbați, 46 de femei, 14 de adolescente, 13 de copii) și 21 de cai.

Marea majoritate a mormintelor sînt orientate vest-est. Mormintele de cai, care păstrează în general aceeași orientare, nu apar în zone deosebite ale cimitirului. O anumită regularitate se constată în ceea ce privește poziția acestor morminte care au fost găsite, în general, în vecinătatea mormintelor de bărbați.

Există și cazuri când mai multe morminte de cai apar lângă un mormint de bărbat. Probabil că la moartea războinicului erau înmormîntați mai mulți cai (p. 31).

Adîncimea gropilor de mormint variază între 100—200 cm. Scheletele umane erau așezate, în marea majoritate a cazurilor, în poziție întinsă, cu brațele de-a lungul corpului; există și cazuri când un braț sau altul sau chiar amîndouă erau așezate pe bazin.

Lipsa capului într-unul din mormintele de cai (M. 141) este explicată ca un obicei ritual.

În 26 de morminte au apărut și urme de la sicrie de lemn.

Observațiile din teren au relevat o serie de practici rituale. Dintre obiectele de inventar, vasele de lut sau căldările conținînd ofrandă sau amuletele descoperite în unele morminte au îndeplinit o funcție rituală. Tot ca avînd o semnificație rituală au fost interpretate și urmele de ardere (cărbune de lemn, cenușă) găsite în morminte (M. 8 cenușă în jurul bazinului; M. 136 cenușă sub schelet de la bazin pînă la cap). Dira de cenușă care delimita groapa M. 116 este interpretată ca o purificare rituală prin ardere sau afumare a gropii funerare (p. 33).

Prezentarea inventarului mormintelor se face pe categorii: părți de costum și podoabe, arme, obiecte uzuale, ceramică, piese de harnașament. Procentual mormintele bărbătești sînt cele cu inventarul mai bogat. Printre piesele de podoabă un loc aparte îl ocupă cerceii. Frecvenți în mormintele de femei, apar în unele cazuri și în cele bărbătești. Un tip des întîlnit este cercelul cu pandantiv globular care apare în necropolele avarice timpurii. În cimitirul de la Szentendre el este datat cu monede de la Justin I (probabil Justin al II-lea) și Focas. Pe de altă parte cercelul cu pandantiv globular lipsește în mormintele langobarde dinaintea anului 568 și nu apare nici în necropolele langobarde din Italia (p. 38).

Un alt tip de cercel este cercelul de argint cu inel masiv care se îngroașă la mijloc.

Prețioase lămuriri asupra podoabei capilare a celor înmormîntați la Környe ne-o oferă pieptenii bilaterali din trei plăci. Așa cum

pe bună dreptate se arată, acest tip apare încă în secolul al V-lea sau chiar în al IV-lea (și cazul de la Spanțov² nu este singurul) dar devine caracteristic abia în secolul al VI-lea în mormintele gepidice³. Credem util a menționa că la Környe el apare în 24 de morminte (15,7%), procentaj care corespunde cu cel din necropolele gepidice și care sugerează o anumită asemănare a coafurii celor două populații (p. 38).

Alături de piepteni trebuie menționate acele de păr (descoperite în două morminte) ornamentate în tehnica „Zahnschnitt”, descoperite printre altele și în Transilvania (Noșlac).

Din categoria pieselor de costum o atenție deosebită este acordată pieselor de centură. Centurile (Prachtgürtel) ornamentate cu plăci de curea au apărut în 37 din cele 152 de morminte de la Környe. Dintre tipurile mai des întîlnite sînt menționate următoarele: centura ornamentată cu placă de curea și prevăzută cu curele secundare; centura ornamentată cu plăci de curea de fier, centura lată ornamentată cu plăci presate cu umplutură de plumb. La centura prevăzută cu curele secundare apare printre altele o placă de curea cu miezul decupat a cărei analogii din Transilvania le vom discuta mai jos.

Un loc aparte îl ocupă centura ornamentată cu plăci de curea încrustate cu argint. Tehnica încrustării cu argint care apare și la Veresmort și cunoaște, în această epocă, o mare înflorire în regiunea alamano-francă, ridică o serie de probleme deosebit de interesante pentru bazinul carpato-danubian. Așupra unora din semnificațiile pătrunderii acestei tehnici în aceste regiuni vom reveni.

În legătură cu piesele de centură, considerăm util a semnala observația după care plăcile de curea cu miezul decupat apar adeseori însoțite de lanțuri de bronz. Situația

² Bucur Mitrea, Constantin Preda, *Necropole din secolul al IV-lea e.n. în Muntenia*, București, 1966, p. 223, fig. 33/2.

³ Piepteni bilaterali apar și în unele necropole ale secolului al V-lea atribuite ostrogoților: M. Parducz, *Acta ArchHung*, 11, 1959, p. 366.

nu este întâmplătoare, sesizarea la Bandul de Cîmpie sau la Csakbereny a acestui obicei o confirmă (p. 74).

Un loc important în inventarul funerar îl ocupă armele. Fragmentele de la arcul de luptă, virfurile de săgeți, tolbele (de săgeți) ornate cu rozete, săbiile, umbo-urile de scut, virfurile de lance sînt cele mai caracteristice. Rozete oarecum deosebite de cele de la Környe s-au găsit și la Bandul de Cîmpie⁴. Pe baza analogiilor cu Környe, și rozetele de la Band vor fi fost folosite la ornamentarea tolbei, fără a exclude posibilitatea întrebuințării lor la ornamentarea harnașamentului cailor. Așa cum subliniază și autorii, obiectul apare frecvent în mormintele avarice timpurii (p. 54).

Obiectele uzuale caracteristice inventarului funerar sînt cuțitele, amnarele, acele, foarfecele. Un document prețios pentru cunoașterea culturii materiale a populației de la Környe îl reprezintă materialul ceramic care cuprinde 27 vase, 24 provenind din morminte.

Categoria reprezentativă (15 vase) o constituie vasele de culoare cenușie lucrate la roată încaută, incomplet arse și ornate cu motive ștampilate sau linii în val. O altă categorie este reprezentată de ceramica cenușie din pastă zgrunțuroasă bine arsă.

Vasele modelate pe roata olarului, avînd forme specifice care nu se întîlesc în celelalte grupe (vase cu gura trilobată, „Röhrenkannen” ș.a.), formează o a treia categorie.

Se subliniază cu acest prilej, prezența ceramicii atît în necropolele gepidice cît și în cele din epoca avarică timpurie (p. 61).

În ceea ce privește originea ceramicii ștampilate din cimitirul de la Környe se formulează ipoteza unei origini locale și în consecință se admite persistența unor tradiții locale în producerea acestei ceramicii (p. 62).

Ultima categorie a inventarului funerar o reprezintă piesele de harnașament, scărițele de sa, zăbalele.

⁴ Kovacs Istvan, *DolgCluj*, 4, 1913, p. 321, fig. 39/2—5.

Este relevant faptul că o serie de plăci ornamentale care erau aplicate pe curelele harnașamentului au analogii în necropolele de la Bandul de Cîmpie sau în mormintul meșteșugarului de la Fenlac (p. 63).

Dificila sarcină a încadrării cronologice și istorice încearcă s-o rezolve Agnes Salamon (p. 65—72).

Pe baza analogiilor, cercetătoarea maghiară opinează, în ceea ce privește atribuirea etnică, pentru o componență etnică eterogenă; bulgari, utriguri, alamani sau franci („west liches Ethnikum”). Explicația acestor elemente etnice deosebite care ar fi constituit „o anumită unitate” ar fi „trupe de mercenari bizantini” („Byzantinische Söldnertruppen”). Referindu-se la analogiile cu Transilvania, Band, Noșlac, Vereșmort, autoarea emite ipoteza prezenței unor trupe bizantine pe Mureș care ar fi controlat minele de sare și aur din această regiune (p. 70).

După cercetătoarea maghiară, necropola aparține secolului al VI-lea, „pînă la plecarea langobarzilor” (p. 71).

Analogiile pe care necropola de la Környe le prezintă cu o serie de necropole din Transilvania ne îndeamnă la discutarea unora din opiniile cercetătoarei maghiare.

După cum se știe, în Transilvania au fost sesizate în secolele al VI-lea și al VII-lea două orizonturi culturale reprezentînd o populație migratoare de neam germanic, gepizii, care pătrund în Transilvania după anul 480 e.n.⁵ Descoperirile de la Apathida⁶, Lechința de Mureș, Cipău, Morești, Cluj-Cordoș, Someșeni, etc. caracterizează prima fază de manifestare a culturii acestei populații, datată în secolul al VI-lea, pînă la anul 568 care are bune analogii în Cîmpia Tisei⁷.

⁵ K. Horedt, *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*, Bukarest, 1958, p. 87—111.

⁶ Idem, *Magazin istoric*, 5, 1971, 4 (49), p. 90; K. Horedt, D. Protase, *Germania*, 48, 1970, 1—2, p. 98, unde se formulează și ipoteza unei apartenențe ostrogotice a mormintului lui Omharus.

⁷ K. Horedt, *Untersuchungen ...*, p. 97—100.

A doua fază este documentată de necropolele, de la Vereşmort, Bandul de Cîmpie, Noşlac sau, recent, Bratei (cimitirul III) și este datată 568—670⁸. Inventarul mormintelor de la Környe are cele mai multe analogii în necropolele acestei faze, care reprezintă pe gepizii tîrzii aflați în solda avarilor⁹. Prezența gepizilor tîrzii în Transilvania a fost sesizată, în general, și de cercetarea maghiară modernă, acum mai bine de un deceniu. Gepizii ... „și vor găsi în regiunile de dincolo de Tisa ... în ținutul transilvănean ... bazele supraviețuirii lor etnico-culturale” arată D. Csallany, autorul corpus-ului anticizităților gepidice din bazinul carpatic, atunci cînd se referă la evenimentele de după 568¹⁰.

În lumina celor spuse mai sus, ipoteza prezenței unor trupe de mercenari bizantini pe Mureș nu-și găsește o argumentare solidă. Dealtfel nici documentarea scrisă nu sprijină o atare ipoteză indiferent dacă acestea se referă la Pannonia sau Transilvania.

Într-un moment cînd Bizanțul era înclăștat în războaie crîncene în alte regiuni ale Imperiului, Justinian căuta printr-o serie de alianțe, de multe ori nesigure, să-și apere granița de la Dunărea mijlocie și de jos¹¹. Așa se face că în jurul anilor 526—527 langobarzii se așază în Pannonia iar tratatul din 547 nu este decît o confirmare a unei stări de lucru¹². Dacă admitem prezența

unor trupe bizantine în Pannonia la nord-est de Balaton sau chiar în Transilvania, cum explicăm atitudinea pasivă a lui Justinian în anul 536, cînd gepizii cuceresc Sirmium, poate cel mai important centru tactico-strategic din această regiune¹³?

Vom încerca în continuare să ne precizăm poziția față de unele interpretări ale materialului arheologic.

Existența unor morminte de cai printre celelalte morminte a fost documentată la Noşlac, Bandul de Cîmpie sau Bratei.

Avem a face în aceste cazuri cu o puternică influență a lumii avarice care se face resimțită după evenimentele anului 568. Dacă la Bandul de Cîmpie sau la Noşlac aceste morminte au apărut oarecum într-o anumită zonă a cimitirului, situația de la Környe se verifică la Bratei, demonstrînd că nu este vorba de o populație deosebită¹⁴ ci de aceeași populație supusă influenței avarice¹⁵.

Că avem a face cu un orizont cultural contemporan o dovedesc cerceii cu pandantiv globular descoperiți la Band, acele de păr ornamentate în tehnica „Zahnschnitt” descoperite la Noşlac, plăcile de centură încrustate cu argint descoperite la Vereşmort, centurile late descoperite la Noşlac, ceramica ștampilată descoperită la Band, Noşlac, Bratei etc.

Un important element de datare este cercelul cu pandantiv globular datat la Szentendre cu monede Justin I (s-ar putea să fie Iustin al II-lea) și Focas (602—610). Deși moneda Focas este aceea care datează tipul de cercel și nu cea de la Justin I, cercetătoarea maghiară încheie evoluția cimitirului la anul 568, cu 34 ani înainte urcării lui Focas pe tronul imperial.

Prezența obiectelor încrustate cu argint (Tauschierung) în necropola de la Környe implică, în viziunea cercetătoarei maghiare,

⁸ *Ibidem*, p. 100—103; Ion Nestor, *Magazin istoric*, 3, 1969, 6 (27), p. 24; înclină spre o datare mai timpurie fără a nega posibilitatea („dar încă nedovedit”) datării tîrzii (anul 680). Mircea Rusu, *Dacia*, N. S., 6, 1962, p. 269—292; vezi și Ion Nestor, *Istoria poporului român*, București, 1970, p. 107.

⁹ Ion Nestor, *Magazin Istoric*, 3, 1969, 5 (26), p. 7: „gepizii tîrzii din Transilvania de NV și centrală s-au aflat în solda și dependența avarilor”; idem, *Istoria poporului român* ..., p. 103.

¹⁰ Deszö Czallany, *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*, ArchHung, 38, Budapesta, 1961, p. 313.

¹¹ Ludwig Hauptmann, *Byzantion*, 4, 1927—1928, p. 151; Georg Ostrogorski, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München, 1963, p. 58—60.

¹² Werner, *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfundes vor 568*, München, 1962, p. 10 și mai ales p. 133.

¹³ Procopius, B. G. III, 33, 8, 9.

¹⁴ K. Horedt, *Studijne Zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 112. Lipsă mormintelor cu cai în necropola de la Vereşmort se poate datora și necercetării exhaustive a necropolei.

¹⁵ Ion Nestor, *op. cit.*, p. 7; Deszö Czallany, *op. cit.*, p. 299 și 301, consideră că preluarea acestor elemente a însemnat, în ultimă instanță, trecerea la șamanism.

prezența unor elemente etnice apusene; mercenari franci sau alamanii. Este adevărat că această tehnică de împodobire a metalului cunoaște o mare înflorire în această epocă în regatul franc și alaman care după anul 535 cade sub suzeranitate francă. Dar prezența obiectelor încrustate cu argint poate fi explicată și pe altă cale decît aceea propusă de Agnes Salamon. Legăturile gepizilor și langobarzilor cu regatul franc au fost foarte strînse în prima jumătate a secolului al VI-lea. Stein subliniază aspirația lui Theudebert de a se instala la Constantinopol în fruntea unei mari coaliții germanice din care făceau parte și gepizii și langobarzii¹⁶. După o perioadă de răcire a relațiilor langobardo-france, acestea se reiau din nou în jurul anului 562 și își găsesc confirmarea în căsătoria regelui langobard Alboin cu Chlotoswintha, fiica regelui franc Chlotar I¹⁷. La această alianță vor adera în 567 și avarii respinși de Justin al II-lea.

În lumina celor spuse mai sus, prezența tehnicii încrustării cu argint nu implică în mod necesar și o prezență a unor mercenari franci sau alamanii.

Ni se pare cît se poate de normal ca relațiile politice, pe care am încercat să le schițăm mai sus, să fie urmate și de pătrunderea unor elemente de cultură materială, dintre care tehnica încrustării cu argint poate să fie un exemplu.

O altă problemă pe care o ridică cercetarea de la Környe este aceea a ceramicii șampilate. În viziunea lui A. Salamon această categorie este rezultatul persistenței unor tradiții autohtone (p. 62). Fără a nega această posibilitate, precizăm că ceramica de la Környe are puternice legături cu ceramica șampilată gepidică sau langobardă.

În ceea ce privește originea acestei categorii, problemele nu sînt lămurite. Într-o lucrare mai veche, A. Salamon arăta că după părăsirea Daciei meșteri olari se instalează în nord-vestul Ungariei și sud-estul Cehoslovaciei (Beregsurány, Blažice) continuînd să producă o ceramică șampilată care are bune

analogii la Cristești¹⁸. Este posibil ca în această regiune gepizii și apoi langobarzii să fi preluat meșteșugul ceramicii șampilate¹⁹.

Referindu-se la ceramica șampilată din Transilvania, cercetătoarea maghiară consideră că atelierele de ceramică șampilată care au lucrat și după părăsirea Daciei au avut o influență asupra ceramicii descoperite „în cimitirele din secolul al VI-lea de-a lungul Mureșului” (p. 62). Problema este foarte interesantă dar trebuie făcute cîteva precizări. Dacă se admite o continuare a activității meșteșugului olăriei șampilate (Cristești) după părăsirea Daciei, aceasta înseamnă secolul al IV-lea. Nu știm cît în secolul al IV-lea²⁰, dar în tot cazul o activitate a acestor ateliere în secolul al V-lea trebuie dovedită.

Dealtfel în descoperirile atribuite secolului al VI-lea (necropole sau așezări) frecvența ceramicii șampilate nu este mare.

Chiar dacă este vorba de o lacună a cercetării totuși nu considerăm întîmplătoare situația de după 568, cînd numărul vaselor șampilate dintr-o singură necropolă aproape că egalează numărul de vase, ornamentate în această tehnică, dinaintea anului 568.

Ceramica șampilată a secolelor VI—VII din Transilvania (Morești, Porumbeni, Mici, Dej, dar mai ales Bandul de Cîmpie, Noșlac, Bratei) reprezintă o marfă străină adusă de gepizi înainte și mai ales după 568.

În capitolul de concluzii, cercetătoarea maghiară pune și ipoteza prezenței cutrigurilor sau bulgarilor panonici în această necropolă. Se reiau astfel încercările lui D. Simonyi sau D. Csallany care s-au străduit unul pe baza documentării scrise, celălalt pe cale arheologică, să sugereze același lucru. Posibilitatea identificării acestor populații, pe bază de

¹⁸ Agnes Salamon, *Folia Arch*, 20, 1969, Budapesta, p. 53—63.

¹⁹ K. Horedt, *Magazin istoric*, 5, 1971, 4, (49), p. 90.

²⁰ Idem, *SCIV*, 18, 1967, 4, p. 582: „Monedele descoperite în așezarea de la Cristești, chiar dacă împrejurările lor de descoperire nu sînt cu totul sigure (s.n.), permit concluzia că atelierele de olari din așezarea de pe malul Mureșului au continuat să lucreze și după părăsirea Daciei”.

¹⁶ Ernst Stein, *Histoire du Bas-Empire*, 2, Paris-Bruxelles, 1949, p. 525.

¹⁷ J. Werner, *op. cit.*, p. 141.

izvoare scrise sau arheologice, a fost infirmată cu ocazia simpozionului de la Nitra, dedicat problemelor epocii avare în bazinul carpato-danubian²¹.

Plecând de la analogiile care se pot stabili între necropola de la Környe și necropolele secolului al VII-lea din Transilvania, având în vedere legăturile cu necropola, datată tot în secolul al VII-lea, de la Linz-Zizlau²², considerăm că cronologia propusă de Agnes Salamon nu este cea reală.

După părerea noastră necropola se datează în a doua jumătate a secolului al

²¹ J. Werner, *Studijé Zvesti*, 16, Nitra, 1968, p. 280 cu bibliografia respectivă.

²² Hertha Ladenbauer-Orel, *Linz-Zizlau. Das bairische Gräberfeld an der Traunmündung*, München, 1960. Pentru problemele de datare, p. 85.

VI-lea și în secolul al VII-lea²³ și aparține unei populații (germanice?) aflată într-un proces intens de avarizare.

Indiferent de obiecțiile ce pot fi aduse, monografia cercetătorilor maghiari Agnes Salamon și Istvan Erdelyi rămîne un prețios instrument de lucru pentru cel care studiază epoca migrației popoarelor.

Radu Harhoiu

²³ Dealfel, în anexa referitoare la analiza paleoantropologică, cercetătorul T. Toth încadrează, pe baza argumentelor paleoantropologice, cimitirul în secolele VI—VII. T. Toth, *The cemetery of Környe (6th—7th c)*, p. 153. Tot pentru perioada după anul 568 opinează și Maria Comșa în recenzia amintită mai sus, pe care am cunoscut-o în manuscris.